

8. Kierski K. Ochrona mniejszości w Polsce / K. Kierski. – Poznań, 1933. – S. 74–76 ; Michnowicz W. Polska wobec traktatu i procedury mniejszościowej w latach 1920–1934 / W. Michnowicz // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – 1960. – S. XV.

9. Панейко В. Фатальна грамота / В. Панейко // Діло. – 1928. – 17 березня.

10. Діло. – 1925. – 25 серпня.

11. Ноти уряду Західної України до Найвищої Ради // Український прапор. – 1921. – 29 січня.

12. «Вирішення» і англійська преса // Діло. – 1923. – 4 квітня.

13. Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939 / J. Ogonowski. – Warszawa, 2000. – S. 40–49 ;

Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków : Wydawnictwo literackie, 1979. – S. 176–190.

14. Mańkowski Z. Traktat ryski i jego konsekwencje / Z. Mańkowski // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1996. – Z. 3. – S. 104–109 ; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków : Wydawnictwo literackie, 1979. – S. 35–44.

15. Grunberg K. Trudne sąsiedztwo – Stosunki polsko-ukraińskie w X – XX w. / K. Grunberg, B. Sprengel. – Warszawa, 2005. – 420 s.

16. Сніцарчук Л.В. Українська преса Галичини (1919–1939 рр.) і журналістикознавчий дискурс : [монографія] / Л.В. Сніцарчук. – Львів : ЛННБУ ім. В. Стефаника, 2009.

УДК 340.11

КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Хаустова М.Г., к. ю. н., доцент
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовано основні підходи до визначення правової системи. Приділено увагу системному методу, історії його формування, його значенню під час вивчення правової системи, виокремлено її структурні елементи. Визначено, що за допомогою використання категорії «правова система» стає можливим комплексний аналіз усієї правової сфери суспільства.

Ключові слова: правова система, система, системний метод, право розуміння, правова цілісність, цінність правової системи.

В статье проанализированы основные подходы к определению правовой системы. Уделено внимание системному методу, истории его формирования, его значению при изучении правовой системы, выделению ее структурных элементов. Определено, что с помощью использования категории «правовая система» становится возможным комплексный анализ всей правовой сферы общества.

Ключевые слова: правовая система, система, системный метод, правопонимание, правовая целостность, ценность правовой системы.

Khaustova M.H. CONCEPT OF LEGAL SYSTEM: FORMATION AND DEVELOPMENT

Main approaches concerning determination of the legal system are analyzed in the article. Attention is paid to the systematic approach, history of its formation, its meaning when studying the legal system, accentuating on its structural elements. It has been determined that a comprehensive analysis of the whole legal sphere of the society becomes possible to be conducted by applying the “legal system” category.

Key words: legal system, system, systematic approach, legal consciousness, legal integrity, value of the legal system.

Вступ. Термін «правова система» став широко використовуватися у вітчизняній теорії права відносно недавно [1–12]. Проте за всього різноманіття підходів до дослідження правової системи її поняття поки що не посіло гідного місця в категоріальному апараті теорії права як самостійне [13, с. 6]. Теоретична конструкція «правова система» охоплює всі правові явища, цілісно характеризує їх внутрішні та зовнішні зв'язки. Основою методології в цьому випадку є системний підхід, за допомогою якого певний об'єкт розглядається як бага-

тоаспектне явище, що складається з різних елементів, співвідношення між якими утворюють відносно стійку структуру та забезпечують його цілісність.

Метою статті є визначення різноманітних підходів щодо концепції правової системи, історії їх виникнення, а також формулювання на підставі цього власного бачення терміна «правова система».

Результати дослідження. Поняття «система» та «системний підхід» стали використовуватися вченими лише з 1940-х рр. Так, у науці принцип системності пов'яза-

ний з іменами І. Канта й Г. Гегеля та з'явився у XVIII ст. Наприклад, Г. Гегель уявляв собі істину у вигляді системи: «Істинною формою, в якій існує справжня істина, може бути лише наукова система» [14, с. 3]. Концепція відкритих систем Л. Берталанфі та загальна теорія систем вивели системний підхід у ранг ключового наукового напрямку. Саме Л. Берталанфі збагатив науку тими новими поняттями та методологією, якими вона оперує сьогодні [15, с. 24]. У різні часи на перший план виходив той або інший аспект його змісту. У XX ст. системний метод оформився як загальнонаукова методологія, зорієнтована на особливий підхід до об'єкта вивчення, який засновується на принципі цілісності. Було встановлено, що є спільні закономірності існування та розвитку систем.

Сучасні науковці – філософи, соціологи, юристи – пропонують безліч різних визначень системи. Узагальнивши їх, можна дійти висновку, що система – це впорядкована сукупність елементів, взаємопов'язаних і взаємодіючих, яка має відносну самостійність та органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю й автономністю функціонування [16, с. 109].

Наведені ознаки є характерними також для *правової системи*, хоча поняття останньої означає набагато більше, ніж просто явище, яке формально підпадає під ознаки будь-якої системи». Із цієї точки зору під правовою системою пропонується розуміти єдність відповідних її компонентів (частин), які обумовленим способом об'єднані між собою (за змістовними й формальними критеріями) та які, залежно від їхньої природи й характеру зв'язку між ними (об'єктивного, природного або суб'єктивного, довільного), становлять відносно стабільну організацію [17, с. 94].

У сучасних умовах соціального, економічного та політичного розвитку все більше інтенсифікуються правові зрушення в житті країни. Особливо важлива роль у вирішенні завдань сучасного державотворення належить правовій системі. Саме вона справляє великий вплив на характер змін у суспільстві, удосконалення законодавчого процесу, підвищення ефективності юридичного регулювання, формування суспільної й індивідуальної свідомості. Правову систему можна назвати дійсно *загальнолюдською організацією* в тому значенні, що вона має гуманітарний характер, покликана слугувати насамперед людині.

Відповідно до думки вітчизняних правознавців, ми підійшли до такого етапу, коли можна аналізувати наявні факти вітчизняного правового життя з дещо інших, ніж раніше, позицій: не з формально-юридич-

них, соціологічних, психологічних, а крізь призму національно-історичної, культурно-типологічної природи вітчизняного правового світу на користь пізнання конкретної цілісності й системності [18, с. 547].

Отже, рух вітчизняної науки до обґрунтування категорії правової системи суспільства було обумовлено потребою виходу *за межі приватних підходів до праворозуміння*, необхідністю вироблення цілісного погляду на правове регулювання в єдності всіх його правоутворюючих, правореалізаційних та правокультурних елементів.

Цей термін було впроваджено в юридичну науку *для позначення права як системного суспільного явища* з метою його аналізу у взаємозв'язку та взаємодії складових структурних елементів. Із найширших теоретичних позицій правова система характеризувалася насамперед як складне збірне поняття, що відбиває всю сукупність існуючих у суспільстві юридичних явищ, весь арсенал правових засобів. Тому правову систему так чи інакше характеризує будь-яке юридичне явище. Інша справа, що складники цієї системи розглядаються як неоднакові за своєю питомою вагою, значенням, роллю, функціями, ступенем самостійності [2, с. 13].

Головне полягає в тому, що розглядуване поняття *покликане відбити реальну структурованість правової цілісності* [19, с. 211], дозволяє вийти за межі розуміння права як сукупності норм, установлених та охоронюваних державою, розкрити цілісний механізм правового регулювання, що містить у собі не лише норми законодавства, а й сферу усвідомлення правової дійсності та діяльності з реалізації прав та обов'язків. З іншого боку, не можна не враховувати також значення самого системного підходу до права, що слугує поглибленню наших знань про структурованість права, його функціонування й розвиток, створює теоретичну передумову для практичного вдосконалювання такої якості правової дійсності, як системність.

У радянській юридичній науці першим досвідом системного дослідження права стала монографія С.С. Алексєєва [7, с. 36–40]. На думку Л.Б. Тиунової, системний підхід – це аспект, ракурс дослідження, що передбачає розгляд об'єкта як об'ємного, багатогранного явища, яке складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру та забезпечують її цілісність. При цьому вся така система (видова), яка знаходиться в безперервному русі, у розвитку, має певну автономію щодо середовища, яке є для цього об'єкта навколишнім середовищем, родовою системою [20, с. 53].

Н.М. Оніщенко відмітила: «Використання системного методу в юридичній науці зумовлене загальною потребою аналізу й узагальнення складних соціально-правових явищ з урахуванням особливостей не тільки самого предмета дослідження, а й цілої низки суміжних понять. Значний обсяг наукової інформації в багатьох галузях знань потребує комплексності досліджень, ретельної систематизації наукового пізнання» [8, с. 46–51].

Так, на початку становлення радянської юридичної літератури правова система тлумачилася достатньо широко – як правова реальність. Однак виводилося це поняття не з юридичних норм, а із соціальних функцій як елементів структури права, правової ідеології, правових відносин. Відомий представник марксистської школи права Е.Б. Пашуканіс відмічав наприкінці 20-х рр., що «правова форма найвищої стадії розвитку характеризувалася появою системи загальних понять, які теоретично відображають правову систему як завершене ціле» [21, с. 65]. Однак ці положення не знайшли подальшого розвитку в наступні десятиріччя, оскільки в марксистсько-ленінській юридичній науці на тривалий час утверджується достатньо обмежене, так зване вузьконормативне розуміння права, основна увага приділяється вивченню інших системних зв'язків у праві, зокрема системі права та системі законодавства. Можливо, тому правову систему часто ототожнювали із системою права.

Такий підхід підкріплювався аналогічними положеннями, розповсюдженими в західному праві нормативістської школи. Австрійсько-американський юрист Г. Кельзен у праці «Чиста теорія права» також трактував правову систему як систему права. Він, зокрема, стверджував: «Правове пізнання визнає право як виключно замкнену в собі систему, як «світ – у собі». Всередині цієї системи питання «Що є право?» як питання про родові відмінності позбавлене будь-якого сенсу, оскільки всередині цієї системи немає нічого, окрім права, усе є правом». Для нормативістської школи правовий порядок є системою правових норм як ієрархічної сукупності норм та актів їх створення, яку Г. Кельзен називає «сукупністю формальних джерел права» [22, с. 54–56]. Значно пізніше його думки були розвинуті Дж. Рацом, який підкреслював важливість системного підходу під час дослідження правової системи. Так, свою працю він назвав «Вступ до загального вивчення правових систем, тобто до вивчення системної природи права та дослідження положень, які визначають той факт, що кожне право обов'язково належить до пра-

вової системи, або англійської, або германської, або римської, або канонічної». Науковець оцінював правові системи як відкриті, тому що вони містять норми, мета яких – введення в дію соціальних норм, які не виступають частиною правової системи. Також він писав про те, що правові системи мають усезагальний характер [23, с. 1]. Із великої багатоманітності робіт, присвячених дослідженню різних аспектів правової системи, найбільший інтерес, на наш погляд, викликає розмежування систем на моментальні та немоментальні. Уперше його було описано Дж. Рацом у роботі «Концепція правової системи». У межах цієї роботи було розглянуто різні аспекти правової системи, найбільший інтерес, на наш погляд, викликає розмежування систем на *моментальні та немоментальні*, які з того часу використовувалися Дж. Харрісом [24] та Дж. Фіннісом [25].

Заслугує на увагу робота канадського дослідника П. Гленна «Правові традиції світу», яка вийшла друком у 2002 р. Слідуючи традиції системного вивчення об'єктів на предметному, функціональному й генетичному рівнях, науковець доводить ефективність історичного (генетичний рівень), структурно-функціонального (предметний і функціональний рівні) дослідження права й правових систем у соціальному контексті правових традицій. Запропонована ним методика, на думку В.Г. Графського (який піддав ретельному аналізу працю П. Глена), дозволяє виявити «багатостадійну і багатокомпонентну характеристику змін будь-якої правової системи, яка проходить шлях від первісної правової системи до сучасної національно-державної правової системи з набором типових галузей – від конституційного до кримінального і цивільного права» [26, с. 104].

Не менш оригінальним є погляд на правову систему американського правознавця В. Вейдліха, який пише, що аналіз і виокремлення правових систем має переважно історичне значення, а поняття правової системи використовується для того, щоб охарактеризувати історико-правові й етнокультурні відмінності системи права різних народів [27, с. 241].

Дослідження правової системи як самостійної правової категорії розпочалося наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. Саме в цей період поняття правової системи все частіше почало використовуватися для пояснення складних правових процесів, а вузьке визначення правової системи, її пряме ототожнення з правом або його внутрішньою побудовою поступово зникає (хоча й не повністю) із сучасних теоретичних публікацій. Вийшли у світ статті

Ю.А. Тихомирова, С.С. Алексєєва, В.Н. Кудрявцева, Н.І. Матузова, у яких було відображено значущість і самостійність правової системи та позначено необхідність дослідження цього феномена. У Звенигороді 21 жовтня 1985 р. відбулася Всесоюзна науково-теоретична конференція, присвячена тенденціям розвитку правової системи соціалізму.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. з'явився особливий інтерес до дослідження різних аспектів правової системи, який зберігається донині. Особливо слід виокремити дослідження В.Н. Синюкова, присвячене російській правовій системі.

На особливу увагу також заслуговує праця авторів «Правова система соціалізму», у якій було сформульовано, що виникнення категорії «правова система» поряд із категоріями «правова надбудова», «система права», «правова реальність» та іншими не випадкове та має об'єктивні передумови [1, с. 32, 33].

У політико-практичному сенсі складні проблеми управління в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни, інтеграції суспільних процесів викликали появу таких нових соціальних феноменів, а відповідно, і понять, як «соціальна система», «політична система», «економічна система». З теоретико-методологічної точки зору вивчення правової системи відображає одночасно два взаємопов'язані, проте різноспрямовані об'єктивні процеси: диференціацію та інтеграцію юридичних знань. Розгляду повинні бути піддані не лише самі правові явища як системи, а й системи зв'язків між ними, оскільки саме загальна картина державно-правового розвитку з урахуванням детермінуючих та детермінованих факторів допоможе знайти підходи до вирішення складних практичних завдань на цьому етапі розвитку суспільства. Ось чому поява в правовій науці поняття, яке відображає більш високий рівень узагальнення дійсності, ніж система норм і система законодавства, є закономірною та виправданою.

Ретроспективний аналіз існуючих у юридичній літературі визначень правової системи дозволяє говорити про два основні підходи до визначення цього явища: *нормативний та соціологічний* [28, с. 45, 46]. Принципова різниця між цими двома гносеологічними базисами будується насамперед на підставі неоднозначного підходу його представників до обсягу категорії «правова система». Якщо в першому випадку він вичерпується лише нормативною основою, то в другому зміст правової системи укрупнюється за рахунок нових елементів. Так, найбільшого розповсюдження норма-

тивний підхід до зазначеного вище феномена отримав у радянський період розвитку вітчизняної юриспруденції. Так, Л.С.Явич характеризував правову систему в якості структурованої сукупності норм, яка включає відносно самостійні утворення (інститути, галузі, групи галузей) [29, с. 45]. Подібні позиції відстоює також Д.О. Керімов. У своїй праці «Філософські проблеми права» він термінологічно визначає окреслений феномен у якості об'єктивно обумовленого внутрішнього поєднання в єдине ціле правових норм та їх підрозділів за галузями [30, с. 45]. Безумовно, на наш погляд, за допомогою такого вузького підходу неможливо охарактеризувати таке складне явище, як «правова система». Відповідно, можна погодитися з позицією С.С. Алексєєва, який ще в 1980 р. писав: «Вказівка на правову систему означає, що в цьому випадку право береться в єдності з його проявами, із «супровідними» його компонентами правової дійсності» [31, с. 121, 122].

У своїй класичній праці відомий французький компаративіст Р. Давід зазначив: «Було би поверховим та неправильним бачити в праві лише сукупність норм. Звичайно, у певну епоху в певній країні право може прийняти саме такий вигляд. Однак право – це значно складніше явище, яке виступає як система. У неї певний понятійний фонд; вона з'єднує норми в певні групи; використовує певні способи створення та тлумачення норм; вона пов'язана з певною концепцією соціального ладу; від цієї концепції залежить, як застосовується та взагалі функціонує право» [5, с. 19].

Такий підхід до правової системи є домінуючим не лише у французькій, а й в українській юридичній науці. Він поєднує в собі філософське та юридичне розуміння правової системи. При цьому необхідно особливо підкреслити, що поняття «правова система» ширше за поняття «система права». Останнє має структурно-інституційний характер, стосується співвідношення й побудови галузей права, входячи в якості складової частини до правової системи [32, с. 17].

Саме філософське розуміння правової системи дозволяє розглядати її комплексно, а юридичний (точніше, порівняльно-правовий) підхід робить правову систему тією чи іншою країни пізнаваною. Правознавець В.І. Гойман зазначає: «Право являє собою цілісне утворення, яке складається з великої кількості елементів, які знаходяться між собою в певному зв'язку (підпорядкування, координації, функціональної залежності)» [33, с. 168].

Отже, більш виправданим у зв'язку із цим вбачається *соціологічний підхід* до

зазначеного вище феномена, який являє собою вивчення правової системи у взаємодії з економічною, політичною, ідеологічною, моральною, культурною та іншими суспільними системами, що дозволяє враховувати в правових формах потреби суспільного розвитку. Для цього **правова система** володіє механізмами, які забезпечують вирішення завдань, що виникають механізмом переводу економічних вимог на мову юридичних норм та механізмом переводу вимог нормативних приписів у реальну поведінку на всіх рівнях соціальної структури (суспільства, класів, соціальних груп та особистостей) [1, с. 37]. Так, професор М.І. Матузов вказував на те, що правова система являє собою «право як сукупність (систему) норм, що створюється та охороняється державою, законодавство як форму вираження цих норм (нормативні акти); систему правових установ, судову та юридичну практику, механізм правового регулювання, процес правореалізації (включаючи акти застосування та тлумачення права), законність і правопорядок, права, свободи й обов'язки та зобов'язання громадян (право в суб'єктивному значенні), увесь комплекс правових відносин, що формується в суспільстві, правову ідеологію» [2, с. 26].

У загальному значенні правова система – це право, узятє в цілісно-понятійному, розгорнутому й функціональному стані. Так, за влучним висловом Ю.О. Тихомирова, право існує, формується й функціонує у вигляді правової системи [34, с. 5].

Отже, правова система – це поняття складне й багатопланове, яке включає в себе цілий комплекс компонентів, які нормативно-організуюче впливають на суспільні відносини. Компаративісти підкреслюють, що звернення до правової системи надає можливість сприймати її як комплексну, інтегративну категорію, яка відображає всю правову організацію суспільства. У цьому плані цінним є зауваження французького соціолога права Ж. Карбон'є про те, що «правова система – це *вмістилище, зосередження різноманітних юридичних явищ*» [32, с. 17, 18]. Цінність поняття правової системи полягає в тому, що воно надає великі додаткові можливості для комплексного аналізу правової сфери життя суспільства, а саме:

а) розкрити єдність різних сторін правової дійсності;

б) тісніше пов'язати теорію права та юридичну практику [35, с. 177].

В українській і російській юридичній науці категорія «правова система» за логічним обсягом і гносеологічним потенціалом має максимальний рівень наукової абстракції та

знаходиться поруч із категоріями «правова реальність», «правова дійсність», «правове життя», «правове буття».

На думку С.О. Маркової-Мурашової, саме правова система є найвищим проявом системності в праві, найвищим рівнем систематизації правової матерії [36, с. 94]. Для підтвердження сказаного зробимо посилання на Н. Лумана, який у своїй теорії систем відмічав, що закон завжди створюється та ніколи не «знаходиться». Він не може бути «знайденим» в оточуючому середовищі правової системи, він не існував би взагалі без дії правової системи [37, с. 261]. З точки зору синергетичного підходу феномен «правова система» можна охарактеризувати як дисипативну систему, яка характеризується постійним обміном із середовищем. При цьому правова система в такому розумінні створює власні кордони щодо оточуючого середовища, організує, відтворює та підтримує умови для інших можливостей через власні дії. Розгляд правової системи в такому аспекті дозволяє по-новому зрозуміти та проаналізувати зовнішні й внутрішні фактори, що сприяють як успіхам, так і невдачам у процесі розвитку й удосконалення правової системи [36, с. 17].

Отже, необхідно підкреслити, що поняття (теорія) правової системи не відмінє поняття (теорію) права, а включає його до себе як пояснення одного зі своїх компонентів. У тій частині, у якій мова йде про нормативну основу правової системи, нормативне поняття права зберігає свою силу. Однак юридична наука аналізує не лише норми, а й правові зв'язки людей, процедури, відносини та порядки, які здійснюються за правовими настановами, аналізуються наукою та відображаються в суспільній свідомості. Вказані явища знаходять пояснення й місце в понятті правової системи та не вкладаються в раніше використані визначення права, у тому числі й нормативне.

Висновки. Враховуючи всі розглянуті позиції науковців, можна надати таке визначення **правової системи**: сформована під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у тісних зв'язках між собою та з іншими соціальними явищами. Поняття правової системи орієнтує в практичному плані на багатобічне вдосконалення законодавства та його застосування, підвищення ефективності правового регулювання, зростання ролі юридичної науки та її вплив на практику, на укріплення позицій права. У межах правової системи відбувається конкретизація змісту суспільного ідеалу шляхом перетворення його на нормативну цінність, тоб-

то цінність, яка має деонтичний характер [38, с. 135]. Таким чином, право, правова система виражає належний (тобто той, що має бути) стан відносин, який відповідає певним суспільним цінностям, породженим суспільними потребами.

Зважаючи на викладене, до складу правової системи входять не всі правові явища, а лише ті, які беруть участь у здійсненні її основної функції – правового регулювання, та сприяють досягненню її внутрішньої мети.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Правовая система социализма : в 2 кн. / под ред. А.М. Васильева. – М. : Юридическая литература, 1986. – Кн. 1 : Понятие, структура, социальные связи. – 1986.
2. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 234 с.
3. Правова система України: теорія і практика : тези доп. і наук. повідомлень наук.-практ. конф. / за ред. Ю.С. Шемушенко, В.Ф. Погорілко. – К. : ІДП НАН України, 1993. – 552 с.
4. Карташов В.Н. Введение в общую теорию правовой системы общества / В.Н. Карташов. – Ярославль : Ярославский гос. ун-т, 1996. – Ч. 2.
5. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Международные отношения, 1999. – 324 с.
6. Российское государство и правовая система: современное развитие, проблемы, перспективы / под ред. Ю.Н. Старилова. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1999.
7. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С.С. Алексеев. – М. : Норма, 2001. – 748 с.
8. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії / Н.М. Оніщенко. – К. : ІДП НАН України, 2002. – 348 с.
9. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / за заг. ред. В.С. Журавського. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 295 с.
10. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) / Л.А. Луць. – К. : ІДП НАН України, 2004. – 304 с.
11. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение. Основные правовые системы современности : [учебник] / А.Х. Саидов ; под ред. В.А. Туманова. – М. : Юристъ, 2004. – 441 с.
12. Скакун О.Ф. Правова система України на правовій карті світу / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2004. – 96 с.
13. Петелина И.В. Теоретические проблемы российской правовой системы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / И.В. Петелина. – Саратов, 1996. – 32 с.
14. Гегель Г.В.Ф. Собрание сочинений / Г.В.Ф. Гегель. – М. ; Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1934. – Т. 4. – 362 с.
15. Bertalanffy L. General System Theory / L. Bertalanffy. – New York, 1973. – 164 p.
16. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 310 с.
17. Кашанина Т.В. Право : [учебник для бакалавров] / Т.В. Кашанина, Н.М. Сизикова. – М. : Юрайт, 2014. – 510 с.
18. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 2008. – 728 с.
19. Загальна теорія держави і права / за ред. О.В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 368 с.
20. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности / Л.Б. Тиунова. – СПб., 1993. – 243 с.
21. Пашуканис Е.Б. Избранные произведения по общей теории права и государства / Е.Б. Пашуканис. – М. : Юридическая литература, 1980. – 243 с.
22. Хорин Е.М. Нормативистская теория права Г. Кельзена (Обзор) / Е.М. Хорин // Правовая мысль XX века : сб. обзоров и рефератов / отв. ред. Ю.С. Пивоваров. – М. : Юридическая литература, 2002. – 256 с.
23. Raz J. The Concept of a Legal System / J. Raz. – Oxford, 1970. – 213 p.
24. Harris J.H. Law and Legal Science / J.H. Harris. – Oxford, 1979. – 145 p.
25. Finnis J.M. Revolutions and Continuity of Law I Ed. by A. W.B. Simpson II Oxford Essays in Jurisprudence / J.M. Finnis. – 2d series. – Oxford, 1973. – 225 p.
26. Графский В.Г. Законы и обычаи в правовых традициях Запада – России – Востока / В.Г. Графский // Зарубежный опыт и отечественные традиции в российском праве : матер. Всерос. науч.-метод. семинара (г. Санкт-Петербург, 28–30 июня 2004 г.). – СПб., 2004. – С. 103–109.
27. Weidlich W. Stability and Cyclicity in Law System / W. Weidlich. – New York, 1995. – 320 p.
28. Захарова М.В. Сравнительное правоведение: вопросы теории и практики : [монография] / М.В. Захарова. – М. : Проспект, 2013. – 160 с.
29. Явич Л.С. Сущность права / Л.С. Явич. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1985. – 241 с.
30. Керимов Д.А. Законодательная техника : [науч.-метод. и учеб. пособие] / Д.А. Керимов. – М. : Норма – Инфра-М, 1998. – 127 с.
31. Алексеев С.С. Общая теория права / С.С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1981. – Т. 1. – 398 с.
32. Власов В.И. Сравнительное правоведение : [учеб. пособие] / В.И. Власов, Г.Б. Власова, С.В. Денисенко. – М. : КНОРУС, 2014. – 248 с.
33. Гойман В.И. Общая теория права и государства / В.И. Гойман. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1996. – 248 с.
34. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. – М. : Норма, 1996. – 427 с.
35. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1986. – 340 с.
36. Маркова-Мурашова С.А. Национальная правовая система России и типология прапонимания : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С.А. Маркова-Мурашова. – СПб., 2006. – 482 с.
37. Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie / N. Luhmann. – Frankfurt am Main, 1984. – 674 s. (рус. пер. : Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман ; пер. с нем. К. Тимофеева. – М. : Логос, 2007. – 644 с.).
38. Малишев Б.В. Цілеспрямованість правової системи: теоретико-методологічні дослідження : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Б.В. Малишев. – К., 2013. – 405 с.